

staat stellen het zinvolle te onderkennen, blijven de basis van het productieproces, hoever het ook wordt geautomatiseerd : een geautomatiseerd systeem blijft *er om gebruikt* te worden, het kan slechts een deel van de menselijke arbeid vervangen, het kan ten hoogste een *relatieve* zelfstandigheid hebben tegenover het menselijk gebruik. In deze visie wordt creativiteit het belangrijkste aspect van de arbeid, ook in zijn toekomstige ontplooiing. Opvoeding zal meer gericht moeten worden op de ontwikkeling van realiteitszin, openheid, gevoeligheid en kritische bezinning dan op het aanleren van maatschappelijk nuttig geoordeelde vaardigheden.

Over soorten obscurantisme. Eigenlijk reduceert het stuk dat hierboven is samengevat, op heldere (en meeslepende wijze) het onbegrensde vertrouwen in automatisering zonder limiet (waarvan de term kunstmatige 'intelligentie' al een afspiegeling is) tot een puur (irrationeel) geloof, of zo men wil : tot een nieuwsoortig obscurantisme, gevaarlijk in zijn technocratische implicaties. Het opstel steekt ook gunstig af bij de vreselijke hoeveelheden baarlijke nonsens die daarover worden gepubliceerd, hetzij vanuit de positivistische hoek (cf. het cartesiaanse wereldbeeld hierboven), hetzij vanuit een naïeve benadering die stoelt op een hopeloos onbegrip van de werking van computer en programmatuur. Het artikel lijkt me dan ook volstrekt onmisbare lectuur voor wie zich in de toekomst wil gaan bezinnen op arbeid en informatisering, omdat het er in slaagt daar definitieve dingen over te zeggen.

In de overige artikelen wordt meer de nadruk gelegd op het feit, dat de democratieën in *optima forma* als de Westerse parlementaire democratieën falen in het realiseren van de mensenrechten (Doede Nauta). Dit blijkt niet alleen uit de massale werkloosheid, zo gaat de auteur verder, waarbij bijna een hele generatie jongeren tot de rand van de maatschappij wordt teruggedrongen, maar ook uit de hulpeloosheid van de VN-achtige organisaties. Hij pleit op een heel gedreven manier voor een sociocratisch maatschappijmodel in de lijn van Kees Boeke.

Slechts een tweetal opstellen uit de bundel lijken me wat mat of onaf. De overige verhandelingen verdienen zorgvuldig te worden gelezen en zijn ook zo gesteld, dat ze de lezer niet nodeloos afschrikken, zonder daarom oppervlakkig te worden.

Ik wil de lectuur van het werk dan ook graag warm aanbevelen.

Jan GERMIS

NADENKEN OVER ENGAGEMENT EN RUST VANUIT FREUD

Luc Vanneste, *Rust. Over de verhouding tussen Eros en Thanatos in de Westerse cultuur.* Leuven/Amersfoort. Acco, 1988, 201 blz., 620 Bfr. ISBN 90 334 1808 8

De grootheid van een denker steekt in het feit dat hij steeds blijft te denken geven. Voor Luc Vanneste is Freud zo'n denker. Een groot denker heeft niet noodzakelijk het gelijk aan zijn kant. Hij is veeleer iemand die de vragen juist en pertinent weet te stellen. Luc Vanneste gaat uit van Freud, in het bijzonder van zijn driftenleer, en hij geeft een eigen antwoord, dat, als het belangrijk is, zoals ik meen, ook zelf weer

vruchtbaar zal blijken te zijn. Freud zelf heeft zijn driftenleer, ontevreden als hij met de door hem gehanteerde begrippen was, steeds opnieuw geformuleerd. Luc Vanneste toont aan hoe de antwoorden onbevredigend bleven. Hij zelf komt tot een herformulering van *eros* en *thanatos* (dood), door in *eros* de bereidheid om risico's te nemen, te zien en in *thanatos* het zoeken naar zekerheid. Om dat te kunnen doen, steunt Vanneste op nog anderen, hij brengt verslag uit over het gesprek dat Sartre en Merleau-Ponty met Freud gevoerd hebben, en hij laat zich door de Nederlandse psychiater en filosoof J.H. van den Berg onderrichten. De problematiek is niet, zoals Freud wel zou gewild hebben, neurobiologisch, maar psychologisch, en hij loopt uit op een duiding van onze cultuur. Onze Westerse cultuur spoort aan tot rust, maar moet dit paradoxaal genoeg doen door een destructieve, dodelijke onrust te creëren. Onze cultuur wordt dan ook niet gedomineerd door Eros, veeleer door Thanatos. Luc Vanneste toont aan dat zijn duiding niet totaal geïsoleerd staat. Hij vindt talrijke aanzetten: bij Baudrillard, Koestler, Canetti, Huizinga, Lemaire, Marx. En hij confronteert zijn inzichten met die van Hans Achterhuis, Hannah Arendt, Ivan Illich, André Gorz en Michel Foucault. De beschouwingen die Luc Vanneste hier geeft, zijn op zich reeds waardevolle bijdragen.

Luc Vanneste kan schrijven. Op aangename, meeslepende manier, heel persoonlijk, voltrekt hij voor onze ogen de wording van de problematiek van het *thanatische* in onze cultuur. Hij brengt ons voorbij de chaos van begrippen bij een werkelijk relevant begrip van wat onze cultuur feitelijk is. Hij doet het zo goed dat men ten onrechte zou kunnen menen dat hij al te licht over een aantal zaken heenglijdt. Niets is minder waar en de valse indruk ontstaat alleen omdat hij bij ons als het ware het verhaal vertelt van ontstaan en wording van het probleem. Luc Vanneste munt daarbij uit door een scherpe analytische ingesteldheid. Dat is vooral duidelijk in zijn ontleding van het begrippenapparaat van Freud, maar het is ook overal elders een plezier te zien hoe hij teksten ter hand neemt, ontleedt op moeilijkheden, gebrek aan samenhang, tegenstrijdigheden, onverwachte verbanden wijst. Uitgaande van een dergelijke deconstructie bouwt Luc Vanneste geduldig zijn eigen begrippenapparaat op. Hij klopt als het ware bij Freud, en vervolgens bij Sartre en Merleau-Ponty het gehalte aan goud af. Is er naast het beroep doen op de eigen ervaring, een andere weg om tot het formuleren van filosofische vragen te komen?

Luc Vanneste zoekt te achterhalen hoe het met onze cultuur staat; hierbij houdt hij met een drietal niveaus rekening.

Er is het meer algemene, abstracte en tegelijk ook onderliggende of fundamentele niveau van de tegenstelling of polariteit engagement/rust. Hieruit resulteert een eerste versie van de omkering die het 'ideaal' van het thanatische is. Engagement/rust bespreekt Vanneste tegelijk of vervolgens als een temporele problematiek (tweede niveau). Het betreft hier de functie van verleden/heden/toekomst; van het onbewuste (voor zover het een tijdsproblematiek is) en de fixatie en regressie. In de eerste twee niveaus beklemtoont de auteur het doelbewustzijn van de mens.

De voorafgaande niveaus blijken uiteindelijk zich als een optie of keuze uit te werken, als een historisch of cultureel project: het domineren van het thanatische. Een andere optie — deze van Luc Vanneste zelf, die leiding geeft aan zijn analyse, hoewel ze tegelijk resultaat is — schemert door: de aanvaarding van het (eindige) engagement van de mens, tegen de verabsolutering van de rustbehoefte in. De kern van zijn werk, zegt Luc Vanneste, is het feit dat er nooit waarborgen zijn, hoewel we er worden toe aangespoord zekerheid te zoeken: de tegenstelling dus tussen zekerheid zoeken en de bereidheid tot het nemen van risico's. Dat is zijn herinterpretatie van de freudiaanse tegenstelling *eros/thanatos*, die de tegenstelling wordt van engagement/rust. De verschillende niveaus zijn moeilijk afzonderlijk te bespreken. Ze verduidelijken elkaar,

ze zijn illustraties het ene voor het andere.

Luc Vanneste maakte van een aantal formules gebruik om onze cultuur te typeren. Hij leuft het over het streven naar rust maar precies door onrust te creëren of te realiseren. Hij heeft het over rust ondanks het feit dat het leven onrustig is. Hij zegt : rust door activiteit. En een volgens mij belangrijke formule : rust die zich van het engagement meester maakt (zoals in het sadisme, of het sado-masochisme, in de agressie en de hartstocht).

Het motief is inderdaad *rust*, die geen slaap is, maar het bereiken van een toestand van onbewogenheid, ongenaakbaarheid, en in die zin, almacht ('niets kan me gebeuren'). Deze rustdrift is de ontkenning van alle beperktheid. De engagementsdrift is daarentegen de aanvaarding van de eindigheid, het bewustzijn van beperktheid. Onze cultuur poot de beperktheid te overwinnen. Leven is evenwel verantwoordelijkheid, zo zegt Luc Vanneste, het bestaat uit de polen van het zich afsluiten, bescherming zoeken, tegenover het zich openstellen, risico's nemen, zich engageren. En het engagement is een gevecht tegen het menselijk tekort — maar op basis van dit tekort. Bedoeld is dat de mens in feite zijn beperktheid moet aanvaarden, en dat laat dan nog voldoende rust, zekerheid, enzovoort, over. De thanatische rust is zelfdestructief. Hij vernietigt het leven, dat erdoor in werkelijkheid nog kwetsbaarder en afhankelijker wordt. De imaginaire onafhankelijkheid brengt in feite een groeiende reële afhankelijkheid mee.

Men ziet dat Luc Vanneste er een genuanceerd begrip van *rust* — maar dan ook van *activiteit* of *onrust*, — op nahoudt. Dat levert bij de lectuur wellicht enkele moeilijkheden op. Luc Vanneste is niet tegen rust of uitrusten. Rust is onmisbaar in het leven. Bedoeld is blijkbaar de *verabsolutering* of de *idealisering* van de rustbehoefte, de obsessie van de rust (alleen maar rust willen). Ongeveer alle begrippen die Luc Vanneste hanteert hebben me dunkt een dubbele bodem. Rust, maar eveneens activiteit, in onze thanatische cultuur, dekken een andere lading dan wanneer ze functioneren binnen het kader van de aanvaarding van de eindigheid.

De verabsolutering van de rust is natuurlijk iets *imaginairs* — dat botst met een leven dat anders is. Het heersen van het imaginaire betekent niet dat het leven er niet grondig onderste boven door gegooid wordt. Luc Vanneste beschrijft de *perversie* die er het gevolg van is. Vermits het leven niet aan de rustbehoefte wil beantwoorden, moet men de rust of de zekerheid *zoeken, nastreven*. Men moet dus plannen maken, het leven en de maatschappij wijzigen, ingrijpen, actief zijn, onrust verwekken. Dat is de paradox. Men moet de wereld overmeesteren, mogelijkheden uitdenken, voorzien, om niet perplex gesteld te worden ten overstaan van het *nieuwe*. Men moet alwetendheid verwerven. Men stelt zich dus tegen het nieuwe, tegen het onverwachte, tegen de creativiteit. Alles moet traditie, verleden, worden, of tot traditie, verleden gemaakt worden.

Ik meen nogmaals de dubbelzinnigheid te zien die hierboven gesignaleerd werd, maar die men kan ontwarren. Er zijn met name ook twee vormen van het nieuwe, de toekomst, het creatieve, en ook van het verleden, de traditie, en dus tegelijk van het heden — verschillend als men spreekt over de thanatische perversie, of als men zich plaatst binnen de aanvaarding van de beperktheid. Binnen de cultuur van het thanatische kan men dus fervent voorstander zijn van het nieuwe, het creatieve, het inventieve, enzovoort, en vurig hater van het voorbije, van het historische. Het nieuwe is hier namelijk effect van plannen, van voorzien, het gaat om productie van feiten of dingen, denk aan het *produceren om te produceren*, of aan de *vooruitgangsidee*. Maar dit nieuwe is onschuldig gemaakt, het vereist juist geen engagement meer, het past wonderwel in het oude of traditionele, het is voorspelbaar op een peulschilletje na. Luc Vanneste spreekt dan ook terecht van een reductie tot het voorbije. Dat is dezelfde paradox als

zeggen dat men almacht zal veroveren door zich te onderwerpen. Ook het verleden is in onze thanatische cultuur niet datgene wat aanvaard wordt, wat onze basis is, en wat productief kan zijn, omdat het ons engagement motiveert. Het is geen verleden dat op dit leven betrokken blijft. Het gaat om een verleden dat Luc Vanneste als het gelijke van alles met alles beschrijft. Het is de reductie tot een valse universaliteit of gelijkheid (ook hier de door Luc Vanneste wel degelijk onderkende dubbelheid van de begrippen gelijkheid, universaliteit; ook hier gelijkheid én verscheidenheid of verschillen).

De kenschetsende formule die ik verkies, luidt dan ook : "de rust die het engagement voor zich opeist". Ze legt de klemtoon op de activiteit en op de agressie. Misschien had Luc Vanneste verschijnselen zoals sadisme of hartstocht meer in het centrum kunnen plaatsen — ik bedoel als ontsluiers van waarheid over onze cultuur. Men kan vermoeden dat er ook meerdere vormen van agressie zullen bestaan, zoals de agressie van het 'gelijkmaken', naast de agressieve reactie van wie zich hiertegen verzet, de agressiviteit van een totaal engagement dat risico's neemt zonder rekening te houden met beperkingen, de agressie als protest tegen de kwetsbaarheid op basis van almachtsverlangens. Al die vormen treffen we inderdaad in de analyses van Luc Vanneste aan. Hij zelf noemt de hartstocht een mengvorm. Maar is het thanatische niet zonder meer een mengvorm ? Indien wel, dan zou de formule die ik heb uitgekozen inderdaad de meest geschikte zijn.

Willy COOLSAET

EUROPESE GESCHIEDENIS

Pim den Boer, *Europese cultuur. Geschiedenis van een bewustwording*. Nijmegen, Sun. 1989, 39 blz., ISBN 90 6168 3173

Vroeger was het de gewoonte dat een pas benoemde hoogleraar zijn leerstoel tijdens een academische plechtigheid in 'bezit' nam en daarbij een inaugurele rede uitsprak. In België gebeurt dit vrijwel niet meer, in Nederland daarentegen met nochtans zijn soms zo ijverige iconoclasten, blijft deze traditie steviger overeind staan. En gelukkig maar. Hoogleraar wordt men niet elke dag en daarom mag deze gebeurtenis een wat plechtig karakter meekrijgen. Daarenboven leveren deze voordrachten vaak originele en boeiende stukjes lectuur op. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de rede *Een onwetenschappelijke wetenschap*, waarmee H.W. von der Dunk zijn leerstoel Geschiedenis van de twintigste eeuw, inaugureerde. Hetzelfde kan worden gezegd over de rede die Pim den Boer vorig jaar hield bij het aanvaarden van de leerstoel Europese Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij sprak er over *Europese Cultuur. Geschiedenis van een bewustwording*.

In zijn voordracht — mooi verzorgd uitgegeven door Sun — behandelt de auteur de bewustwording van een eigen Europese identiteit. Drie lijnen worden daarbij getrokken : die van de politieke vrijheden, die van het christendom en tenslotte die van het begrip beschaving/cultuur.

Wat het eerste betreft, schetst Den Boer de evolutie die het begrip 'vrijheid' heeft